

Ce este multiculturalismul?

Eugen Huzum

publicat în Ana Gugiuman (coord), *Idei si valori perene in stiintele socio-umane. Studii și cercetări*, Argonaut, Cluj-Napoca, 2009, pp. 45-60;

1. Câteva precizări referitoare la obiectivul acestui studiu

Un studiu cu un asemenea titlu pare să nu mai aibă nevoie de precizări referitoare la obiectivul său. Ce alt obiectiv aş putea avea decât acela de a răspunde la întrebarea din titlu? Principalul meu scop este, într-adevăr, definirea și prezentarea cât mai exhaustivă a tezelor multiculturalismului (în limitele de spațiu de care trebuie să țin seama în acest studiu). Înainte de aceasta, doresc totuși să mai fac câteva precizări pe care le consider importante.

În primul rând, sunt preocupat aici în special de multiculturalismul ca teorie politică normativă și nu ca multiculturalitate sau pluralism cultural, ca prezență pe teritoriul unui stat a mai mult de o comunitate culturală (etnică, națională, religioasă) care dorește să-și protejeze identitatea, valorile și practicile pe care le împărtășesc membrii săi. Multiculturalismul ca teorie politică și multiculturalismul ca multiculturalitate nu trebuie confundate, așa cum se întâmplă adesea. Aceasta nu înseamnă, totuși, că între ele nu există nici o legătură. Dimpotrivă. Multiculturalismul normativ este unul dintre principalele răspunsuri ale teoriei politice actuale la multiculturalitate. Mai precis, multiculturalismul reprezintă o reacție a teoriei politice determinată de unul dintre fenomenele rezultate din prezența multiculturalității în cadrul celor mai multe dintre statele actuale: explozia cererilor la acomodare a diferenței din partea minorităților culturale.

Aceste cereri nu au venit sau nu vin numai din partea minorităților etnice, naționale sau religioase. Multe dintre ele au venit sau vin și din partea minorităților sexuale, ale organizațiilor feministe, ale persoanelor cu stiluri de viață neconvenționale sau ale persoanelor cu dizabilități. Unii multiculturaliști – spre

p. 45
exemplu, Nancy Fraser, Anne Phillips sau Iris Marion Young¹ – sunt preocupați și de examinarea unor astfel de cereri. În studiul de față, mă voi referi, totuși, numai la multiculturalismul preocupat doar de diferența culturală în sens de diferență etnică, națională sau religioasă. Principalul motiv este acela că cei mai mulți dintre multiculturaliști sunt preocupați, de fapt, doar de acest tip de diferență culturală. În al doilea rând, nu sunt sigur dacă sunt suficiente temeiuri pentru a considera în mod legitim drept multiculturaliste inclusiv preocupările pentru diferența sexuală, de gen etc. Multiculturalismul este o teorie despre societățile multiculturale. Așa cum a observat Bhikhu Parekh, termenul de societate multiculturală este utilizat de obicei pentru a desemna o societate în care sunt prezente fie 1) toate, fie 2) doar două, fie 3) doar ultima dintre următoarele tipuri de diversitate culturală: „diversitatea comunală” (prezența în cadrul unei societăți a câtorva comunități mai mult sau mai puțin organizate care împărtășesc și trăiesc în mod conștient pe baza unor sisteme de credințe și practici diferite), „diversitatea subculturală” (existența unor opinii și practici diferite referitoare la anumite aspecte semnificative ale vieții umane printre membrii societății care împărtășesc totuși, în linii mari, o cultură comună) și „diversitatea perspectivală” (prezența printre membrii societății a unor grupuri care critică și încearcă să modifice principiile și valorile centrale ale culturii dominante în cadrul acesteia). Parekh are, însă, câteva argumente foarte plauzibile în favoarea tezei că doar a treia modalitate de utilizare a acestui termen este adecvată: „Since the first two kinds of diversity are to be found in most societies throughout history, the first two usages are so wide as to deprive the

1 Vezi Nancy Fraser, „Social Justice in the Age of Identity Politics: Redistribution, Recognition, an Participation”, în Nancy Fraser, Axel Honneth, *Redistribution or Recognition? A Political-Philosophical Exchange*, Verso, London & New York, 2003, pp. 7-109, Anne Phillips, *The Politics of Presence*, Clarendon Press, Oxford, 1995 sau Iris Marion Young, *Justice and the Politics of Difference*, Princeton University Press, Princeton, 1990.

term of focus and even render it useless. Furthermore, since communal diversity is logically distinct and raises questions that are unique to it, it constitutes a coherent and self-contained object of investigation, and deserves a name specific to it. Although feminism, gay liberation, environmentalism and so on overlap with it, their basic concerns

p. 46

are different”².

Am spus că sunt preocupat aici în special de definirea și prezentarea multiculturalismului ca teorie politică. Mulți teoreticieni susțin că, de fapt, multiculturalismul nu este în primul rând o ideologie sau doctrină politică. O astfel de afirmație a fost făcută, spre exemplu, de Joseph Raz sau Bhikhu Parekh. În opinia lui Raz, multiculturalismul reprezintă înainte de toate o nouă modalitate de a ne sensibiliza față de nevoile pe care minoritățile culturale le resimt în realitatea politică actuală³. De asemenea, după Parekh, multiculturalismul este înțeles cel mai bine dacă este conceput nu ca teorie politică sau școală filosofică distinctă, ci ca perspectivă sau ca modalitate de a vedea viața umană axată pe trei idei principale: 1) toate ființele umane sunt înrădăcinate cultural (cresc și trăiesc într-o lume structurată cultural, organizându-și viața și relațiile sociale în termenii unui sistem de înțeles și semnificație derivat cultural); 2) culturile diferite reprezintă sisteme de semnificație și concepții despre viața bună diferite, niciuna dintre ele nefiind perfectă sau superioară *tout court* tuturor celorlalte; și 3) toate culturile au o identitate intern plurală, fluidă și deschisă, fiind marcate de tradiții și modalități de gândire diferite, aflate într-o continuă conversație⁴.

În opinia mea, deși nu este, în mod evident, doar o teorie politică, multiculturalismul rămâne totuși în primul rând o astfel de teorie. Multiculturalismul este în primul rând, mai exact, o teorie despre „societatea bună”. Desigur, nu toți reprezentanții multiculturalismului oferă în chip explicit teorii elaborate și detaliate despre „societatea bună”. Toți multiculturaliștii – inclusiv Raz și Parekh – împărtășesc, însă, cel puțin implicit, o astfel de teorie. În cazul lui Raz, este vorba de teoria că societatea bună este sensibilă și la nevoile resimțite de minoritățile culturale. În ceea ce îl privește pe Parekh, el invocă în chip explicit cele trei idei menționate pentru a legitima ideea că „the good society cherishes the diversity of and encourages a creative dialogue between its different cultures and their moral visions”⁵. Mai mult,

p. 47

astfel de viziuni multiculturaliste despre societatea bună sunt invocate de fiecare dată pentru a legitima o serie importantă de politici publice (multe dintre ele adoptate deja de ceva vreme într-o serie importantă de state multiculturale actuale). De altfel, legitimarea unor astfel de politici este, în opinia mea, scopul fundamental al tuturor multiculturaliștilor. Printre cele mai tipice dintre aceste politici se numără, spre exemplu, exceptarea minorităților de la unele legi aflate în conflict cu credințele sau practicile lor culturale, reprezentarea minorităților în instituțiile politice ale statului, educația în limba maternă etc.

2. Multiculturalism, asimilaționism și neutralism

Multiculturalismul este definit în mai multe moduri, unele dintre ele nesatisfăcătoare. Spre exemplu, multe dintre definițiile lui nu surprind o teză acceptată de toți multiculturaliștii, ci doar teze susținute numai de către unii dintre aceștia. Ele sunt, altfel spus, definiții ale unui anumit tip de multiculturalism și nu ale multiculturalismului în genere⁶. O definiție care nu are acest defect este, în opinia mea, următoarea: multiculturalismul este teoria care susține că statele multiculturale trebuie să ducă o politică de acomodare – și nu (doar) una de asimilare – a diferențelor culturale. De cele mai multe ori, statele pe care le au în

2 Bhikhu Parekh, *Rethinking Multiculturalism. Cultural Diversity and Political Theory*, Macmillan, London, 2000, p. 4.

3 Vezi Joseph Raz, „Multiculturalism”, *Ratio Juris*, 11, 3, 1998, p. 197.

4 Bhikhu Parekh, „What is Multiculturalism?”, *Seminar*, web edition, 484, 1999, <http://www.india-seminar.com/1999/484/484%20parekh.htm>

5 *Ibidem*.

6 Așa stau lucrurile, spre exemplu, în cazul definițiilor care identifică multiculturalismul cu teza existenței unor drepturi culturale ale minorităților sau cu tentativa de legitimare a unei „politici a recunoașterii”.

vedere multiculturaliștii sunt statele democratic-liberale, deși există și unii multiculturaliști care se referă la toate statele multiculturale, inclusiv cele în care liberalismul nu este deloc sau aproape deloc la el acasă.

În funcție de argumentele aduse în favoarea politicii de acomodare culturală, pot fi deosebite mai multe tipuri de multiculturalism. Unul dintre acestea este multiculturalismul ospitalității. Astfel, pentru a legitima politica de acomodare culturală, unii dintre multiculturaliști invocă argumentul că noile patrii ale imigranților au obligația morală de a crea condițiile necesare pentru ca aceștia să se simtă bineveniți. Joseph Raz a argumentat, spre exemplu, că reprezentanții majorității culturale le datorează și imigranților ceea ce își datorează lor, adică „abilitatea de a se simți acasă în propria lor casă, pentru că o dată ce ei au

p. 48

imigrat într-o țară, aceasta a devenit casa lor”⁷.

Principalul argument al lui Raz în favoarea multiculturalismului este totuși un altul. Conform acestui argument, politica de acomodare culturală este necesară pentru a asigura bunăstarea și demnitatea minorităților culturale care trăiesc pe teritoriul unui stat. Prosperitatea și demnitatea persoanelor, argumentează Raz, depinde în mod decisiv de cultura pe care o împărtășesc și de statutul pe care această cultură îl are în cadrul societății în care trăiesc. Prin urmare, numai o politică de acomodare culturală le conferă inclusiv celor care au o capacitate limitată de a se integra sau nu vor să se integreze în cultura majoritară oportunitatea de a-și păstra demnitatea și respectul de sine⁸.

Argumentul lui Raz este o versiune a strategiei culturaliste de a argumenta în favoarea politicii de acomodare culturală. Acest stil de argumentare, care se bazează pe evidențierea importanței culturii în viața umană, este unul foarte des întâlnit printre multiculturaliști. Argumente culturaliste în favoarea politicii de acomodare culturală au fost avansate, spre exemplu, și de Will Kymlicka, Bhikhu Parekh sau Charles Taylor. Toți acești filosofi utilizează, însă, argumentarea culturalistă într-o strategie de argumentare mai amplă, menită să demonstreze că politica de acomodare culturală reprezintă o cerință a dreptății sociale. Multiculturalismul dreptății sociale este, de altfel, cel mai răspândit tip de multiculturalism. Pe lângă autorii menționați, el a mai fost sau este adoptat, spre exemplu, de către Nancy Fraser, Amy Gutmann, Anne Phillips, Sarah Song sau Iris Marion Young. Ceea ce susțin, în esență, toți acești autori este teza că statele multiculturale trebuie să adopte o politică de acomodare culturală pentru că dreptatea socială cere tratamentul egal al culturilor existente pe teritoriul său. Altfel spus, nici o cultură nu ar trebui să fie dezavantajată în cadrul statului decât dacă există motive temeinice în favoarea unui astfel de tratament.

Foarte mulți multiculturaliști întemeiază acest argument prin apel la principiul respectului egal al persoanelor. Acest principiu este, de altfel, principiul fundațional al celor mai multe dintre teoriile actuale ale dreptății sociale (am în vedere, desigur, teoriile liberal-egalitariene ale acesteia). Așa cum s-a observat de

p. 49

nenumărate ori, principiul respectului egal al persoanelor reprezintă și o exigență fundamentală a democrației. Nu întâmplător, unii dintre multiculturaliști pun în prim planul argumentării în favoarea politicii de acomodare culturală nu atât ideea de dreptate socială, cât democrația. Ceea ce doresc să arate acești multiculturaliști este faptul că valorile și principiile pe care sunt clădite obligă statele democratice să ducă o politică de acomodare culturală⁹.

Apelul la exigențele dreptății sociale reprezintă cel mai des invocat argument de unii multiculturaliști în favoarea ideii existenței unui drept la cultură. Teza existenței unui astfel de drept este, de altfel, un alt argument invocat adesea în favoarea politicii de acomodare culturală¹⁰. Will Kymlicka, Avishai Margalit, Moshe Halbertal, Vernon Van Dyke sau Iris Marion Young – cred că acest drept este un drept colectiv, însă în ultima vreme s-a impus viziunea – apărută, spre exemplu, de Yael Tamir, Amy Gutmann sau Anne Phillips – că dreptul la cultură nu poate fi decât un drept individual (fie și numai pentru că grupurile sau culturile nu

7 Joseph Raz, *op. cit.*, p. 199.

8 *Ibidem*, pp. 200-201.

9 Vezi Amy Gutmann, *Identity in Democracy*, Princeton University Press, Princeton, 2003.

10 Vezi, spre exemplu, Avishai Margalit, Moshe Halbertal, „Liberalism and the Right to Culture”, *Social Research*, 61, 3, 1994, pp. 491-510.

constituie agenți morali)¹¹.

Între multiculturaliștii drepturilor mai există o diferență semnificativă. Unii dintre ei cred că anumite minorități trebuie să beneficieze de drepturi mai largi decât altele în statele multiculturale. De pildă, a argumentat Will Kymlicka, este just ca minoritățile naționale indigene să beneficieze de drepturi mai extinse decât imigranții. Dacă minoritățile trebuie să beneficieze de dreptul la auto-guvernare, la educație în propria limbă sau la protejarea teritoriului și instituțiilor lor, imigranții, care au ales în mod voluntar să-și părăsească propria cultură, trebuie să beneficieze doar de „drepturi polietnice” (de tipul exceptării de la legislația care se află în conflict cu valorile și practicile lor

p. 50

culturale)¹². Cel puțin un alt multiculturalist nu este, însă, de acord cu Kymlicka. Îl am în vedere pe Bhikhu Parekh. Parekh nu este convins de soliditatea argumentelor lui Kymlicka și crede că, de fapt, „because they are ... future citizens, immigrants are entitled to demand that they be accorded equal rights with the rest of their fellow citizens. They can hardly be said to be treated as equal citizens in the public life and the symbols of the state take no account of their presence; if the dominant definition of the national identity finds no place for them; if the educational system makes no provision for their languages and cultures; if the legal system makes no allowances for their cultural differences; or if they are required to abandon their way of life as a price of full citizenship”¹³.

Există însă și multiculturaliști sceptici sau măcar agnostici în privința ideii existenței unui drept la cultură: spre exemplu, William Galston, Chandran Kukathas sau Jacob Levy¹⁴. Galston și Kukathas argumentează în favoarea politicii de acomodare culturală prin apel la toleranță¹⁵. Toleranța, susține în esență argumentul lor, reprezintă o valoare centrală a liberalismului. În plus, ea cere o politică de acomodare culturală în cadrul societății. Drept urmare, statele liberale sunt obligate să ducă o astfel de politică.

Jacob Levy a apărut recent un „multiculturalism al fricii”, inspirat de liberalismul fricii teoretizat de Judith Shklar. Din perspectiva acestui tip de multiculturalism, statele multiculturale trebuie să adopte o politică de acomodare culturală pentru a evita anumite rele sau pericole la care conduce sau ar putea conduce pluralismul cultural existent pe teritoriul lor: spre exemplu, izbucnirea unor conflicte culturale violente, cruzimea față de minoritățile culturale, marginalizarea, stigmatizarea sau politica

p. 51

instituționalizată de umilire a acestora. Politica de acomodare culturală este apărută, cu alte cuvinte, ca instrument fundamental de prevenire a violenței politice, a cruzimii sau a umilirii instituționale a minorităților¹⁶.

Principalul rival al multiculturalismului este asimilaționismul naționalist. Conform acestei teorii, statele multiculturale nu ar trebui să ducă și o politică de acomodare, ci doar una de omogenizare culturală; mai precis, doar o politică de asimilare sau integrare a minorităților culturale în cadrul culturii majoritare. Numai această politică integraționistă ar trebui promovată și susținută de către stat. Asimilaționiștii își apără poziția în mai multe moduri, însă unul dintre cele mai importante argumente aduse în favoarea acesteia este argumentul că existența unei culturi naționale comune este o condiție *sine qua non* a stabilității, solidarității și coeziunii între membrii unei societăți. Multiculturaliștii contestă, însă, această teză

11 Vezi Yael Tamir, *Liberal Nationalism*, Princeton University Press, Princeton, 1993, pp. 42-48, Yael Tamir, „Against Collective Rights”, în Christian Joppke, Steven Lukes (ed.), *Multicultural Questions*, Oxford University Press, New York, 1999, pp. 158-182, Amy Gutmann, *op.cit.*, pp. 56-64 sau Anne Phillips, *Multiculturalism Without Culture*, Princeton University Press, Princeton, 2007, pp. 158-180.

12 Vezi Will Kymlicka, *Multicultural Citizenship. A Liberal Theory of Minority Rights*, Oxford University Press, New York, 1996.

13 Bhikhu Parekh, „Cultural Pluralism and the Limits of Diversity”, *Alternatives*, 20, 4, 1995, p. 435.

14 Kukathas a argumentat sistematic împotriva tezei existenței unor drepturi culturale în Chandran Kukathas, „Are there any Cultural Rights?”, *Political Theory*, 20, 1, 1992, pp. 105-139.

15 Vezi Chandran Kukathas, *The Liberal Archipelago. A Theory of Diversity and Freedom*, Oxford University Press, New York, 2003, pp. 119-165 sau William Galston, *Liberal Pluralism. The Implications of Value Pluralism for Political Theory and Practice*, Cambridge University Press, Cambridge, 2004, pp. 114-123.

16 Jacob Levy, *The Multiculturalism of Fear*, Oxford University Press, New York, 2000.

a asimilațiștilor. În opinia lor, multiculturalitatea nu reprezintă neapărat o amenințare la adresa stabilității, solidarității și coeziunii sociale, pentru că acestea pot fi cimentate, spre exemplu, și de simțul de apartenență la o comunitate politică (*polity*), de faptul că cetățenii se identifică în instituțiile majore și practicile centrale ale acestei comunități și se „sint acasă” în cadrul ei¹⁷. În plus, cred unii multiculturaliști, asimilaționismul este contrar exigențelor ospitalității sau, cel puțin în anumite cazuri, ale dreptății sociale. În orice caz, el poate conduce la izbucnirea unor conflicte sociale, de vreme ce multe dintre minoritățile culturale nu doresc să fie asimilate, ci, dimpotrivă, doresc să-și păstreze propria lor identitate. Nu în ultimul rând, a argumentat Chandran Kukathas, „assimilation may be difficult policy to pursue in a society that has strong traditions of respect for individual freedom, since such a policy may require restrictions not only on newcomers but also on native-born

p. 52
citizens”¹⁸.

Unii dintre multiculturaliști mai au un adversar, în afara asimilaționismului naționalist. Este vorba de neutralismul sau imparțialismul liberal. Potrivit acestuia, politica adecvată sau dezirabilă în cadrul statelor multiculturale este aceea a neutralismului cultural al statului. Deși trebuie să tolereze diferența culturală în spațiul privat (atâta vreme cât aceasta nu e în contradicție cu valorile și principiile liberal-democratice), statul nu trebuie să promoveze sau să favorizeze public nici una dintre culturile prezente pe teritoriul său, fie ele majoritare sau minoritare. Multiculturaliștii care se opun acestei politici aduc drept argument împotriva ei teza că neutralismul este, de fapt, un ideal imposibil de pus în practică. Altfel spus, nici un stat nu ar putea respecta cerința neutralității culturale, chiar dacă și-ar dori acest lucru (de vreme ce, spre exemplu, nici un stat nu poate evita să decidă ce limbă sau ce limbi vor fi utilizate oficial în cadrul instituțiilor sale). „It is quite possible – a argumentat Will Kymlicka – for a state not to have an established church. But the state cannot help but give at least partial establishment to a culture when it decides which language is to be used in public schooling, or in the provision of state services. The state can (and should) replace religious oaths in courts with secular oaths, but it cannot replace the use of English in courts with no language”¹⁹.

Înainte de a încheia acest paragraf, doresc să subliniez faptul că teza acomodării culturale nu este singura apărută de multiculturaliști. Multiculturalismul este asociat, spre exemplu, și cu teze precum aceea că societățile multiculturale sunt preferabile celor monoculturale și că – prin urmare – diversitatea culturală trebuie celebrată sau chiar promovată în cadrul societății (inclusiv prin politica imigraționistă). Mulți multiculturaliști împărtășesc, într-adevăr, cel puțin parțial, o astfel de teză. Will Kymlicka, spre exemplu, crede că multiculturalitatea este superioară monoculturalității datorită faptului că lărgeste contextul alegerilor indivizilor. Un individ care trăiește într-o societate multiculturală are o paletă mult mai largă de opțiuni față de un individ care trăiește într-o societate monoculturală. Jean

p. 53

Hampton, crede, de asemenea, că „a multicultural society ... is both more interesting, more conducive to peace, more economically productive, and more nourishing to the individuals who live within it than societies that have only a single cultural tradition. And if this is so, both ethnic nation-states and «encompassing society» states can be bad for us: Not only might they foster rather than cure conflict among groups, but they might also inhibit the economic development and the diversity of social practices, ideas, and lifestyles that enable us to flourish as individuals”²⁰.

Totuși, nu toți multiculturaliștii apără astfel de opinii. Mai mult, unii dintre ei par să fie agnostici sau

17 Această teză a fost apărută în mod sistematic de Andrew Mason în cartea sa *Community, Solidarity and Belonging. Levels of Community and Their Normative Significance*, Cambridge University Press, Cambridge, 2004 sau în studiul „Political Community, Liberal-Nationalism, and the Ethics of Assimilation”, *Ethics*, 109, 1999, pp. 261-286. Vezi, de asemenea, Joseph Raz, *op. cit.*, 202-204 sau Arash Abizadeh, „Does Liberal Democracy Presuppose a Cultural Nation?”, *American Political Science Review*, 96, 3, 2002, pp. 495-509.

18 Chandran Kukathas, „Anarcho-Multiculturalism. The Pure Theory of Liberalism”, în Geoffrey Bahn Levey (ed.), *Political Theory and Australian Multiculturalism*, Berghahn Books, 2008, p. 33.

19 Will Kymlicka, *Multicultural Citizenship*, ed. cit., p. 111.

20 Jean Hampton, *Political Philosophy*, Westview Press, Boulder, 1997, p. 244.

chiar sceptici în privința valorii diversității culturale. În orice caz, politica de acomodare culturală poate fi apărută, în principiu, și fără a fi convins că diversitatea culturală trebuie celebrată și promovată în cadrul societății²¹. Din acest motiv, nu sunt foarte convins că teza aceasta este una esențială pentru multiculturalism. Drept urmare, nu cred că ea ar trebui neapărat inclusă în definiția lui.

3. Liberalism vs. pluralism, toleranță vs. recunoaștere

Cei mai mulți dintre multiculturaliștii actuali sunt de factură liberală. Multiculturaliștii liberali – precum Kwame Anthony Appiah, Rainer Bauböck, Nancy Fraser, William Galston, Amy Gutmann, Chandran Kukathas, Will Kymlicka, Jacob Levy, Anne Phillips, Joseph Raz, Sarah Song, Yael Tamir sau Michael Walzer – argumentează în favoarea politicii de acomodare culturală din interiorul liberalismului (fie a celui de tip libertarian, fie a celui egalitarian). Altfel spus, ei invocă, pentru a justifica această politică, valori, principii și idealuri despre care cred că sunt constitutive liberalismului (fie că este vorba de dreptatea socială, de dreptul indivizilor la asociere, de toleranță, de democrație etc.). Alți filosofi politici – de pildă Tariq Modood sau Bhikhu Parekh – nu cred, însă, că argumentarea din interiorul

p. 54

liberalismului este cea mai bună modalitate de a teoretiza multiculturalismul. Drept urmare, ei îl apără dintr-o perspectivă cultural pluralistă, dialogică, una în care nu sunt implicate doar valorile și principiile liberalismului. Parekh oferă două argumente principale în favoarea acestei perspective: 1) „By definition a multicultural society consists of several cultures or cultural communities with their own distinct systems of meaning and significance and views on man and the world. It cannot therefore be adequately theorized from within the conceptual framework of any particular political doctrine which, being embedded in, and structurally biased towards, a particular cultural perspective, cannot do justice to others”²²; 2) Teoretizarea multiculturalismului din interiorul liberalismului „excludes non-western societies, many of which are not liberal and some do not even aspire to be one, and we cannot exclude them from our theoretical inquiry”²³.

Poate că cea mai importantă diferență de opinie între multiculturaliști este, însă, aceea referitoare la implicațiile politicii de acomodare culturală. În ce ar trebui să constea, mai exact, o astfel de politică? Multiculturalismul este identificat adesea cu teza potrivit căreia statele multiculturale ar trebui să ducă o politică de tolerare a diferențelor culturale²⁴. Apărarea unei astfel de politici este, într-adevăr, scopul principal al multor multiculturaliști. Mai mult, unii dintre aceștia apără în mod sistematic teza că politica de acomodare culturală pe care trebuie să o ducă statele multiculturale liberale nu poate consta decât într-o politică a toleranței. O astfel de teză a fost argumentată, spre exemplu, de Chandran Kukathas. Kukathas se opune ideii că politica de acomodare culturală ar trebui să includă și o politică a recunoașterii diferențelor culturale (o politică de afirmare, de apreciere pozitivă, de acceptare a meritelor și valorii culturilor minoritare și – totodată – de susținere și promovare publică a acestor culturi). Deși trebuie să tolereze valorile și practicile minorităților culturale, pentru că toleranța reprezintă una dintre valorile fundamentale ale liberalismului clasic, statele liberale nu trebuie, în opinia sa, să satisfacă nici una dintre cererile la

p. 55

recunoaștere venite din partea acestora. Spre deosebire de toleranță, recunoașterea culturală, susține Kukathas, nu poate fi legitimată din interiorul liberalismului clasic, întrucât acesta recomandă, de fapt, o

21 Acest fapt a fost observat și de Robert Goodin, atunci când a distins între multiculturalismul poliglot (în esență, multiculturalismul care celebrează diversitatea culturală) și multiculturalismul protectiv (multiculturalismul care doar tolerează, recunoaște și respectă diversitatea culturală, fără a o celebra). Pentru descrierea completă a acestor două tipuri de multiculturalism vezi Robert E. Goodin, „Liberal Multiculturalism. Protective and Polyglot”, *Political Theory*, 34, 3, 2006, pp. 289-303.

22 Bhikhu Parekh, *Rethinking Multiculturalism*, ed. cit., p. 13.

23 *Ibidem*, p. 14.

24 Vezi, spre exemplu, John Horton (ed.), *Liberalism, Multiculturalism and Toleration*, Palgrave, Hampshire & New York, 1993.

politică a indiferenței față de interesele sau atașamentele culturale, religioase, etnice sau lingvistice ale indivizilor. În al doilea rând, politica de acordare a recunoașterii este periculoasă, pentru că poate conduce foarte ușor la crearea unor conflicte sociale irezolvabile, de vreme ce interesele grupurilor culturale care cer recunoaștere sunt adesea conflictuale²⁵.

Foarte mulți dintre multiculturaliștii actuali aduc, însă, argumente de tipul celor prezentate anterior pentru a legitima tocmai ideea căreia i se opune Kukathas: ideea că statele multiculturale liberale trebuie să ducă și o politică a recunoașterii diferenței culturale. Altfel spus, potrivit acestor multiculturaliști, statele liberale ar trebui să satisfacă nu doar cererile la toleranță ale minorităților culturale, ci și unele dintre cererile la recunoaștere venite din partea acestor minorități. Principalul apărător al acestei idei este, fără îndoială, Charles Taylor. Trei argumente principale se află în spatele tezei sale. Unul este acela că este rezonabil să prezumăm că toate culturile „that have provided the horizon of meaning for large numbers of human beings of diverse characters and temperaments, over a long period of time – that have, in other words, articulated their sense of the good, the holy, the admirable – are almost certain to have something that deserves our admiration and our respect, even if it is accompanied by much that we have to abhor or reject”²⁶. Al doilea este acela că principiul respectului egal al persoanelor impune recunoașterea diferenței și specificității culturale. Refuzul recunoașterii sau recunoașterea inadecvată a identității culturale a indivizilor reprezintă forme ale tratării lor cu lipsă de respect, pentru că ele deteriorează respectul de sine al acestora. În al treilea rând, a argumentat Taylor, recunoașterea este o nevoie umană fundamentală, de vreme ce „our identity is partly shaped by recognition or its absence, often by the misrecognition of others, and so a person or group of people can suffer real damage, real

p. 56

distortion, if the people or society around them mirror back to them a confining or demeaning or contemptible picture of themselves. Nonrecognition or misrecognition can inflict harm, can be a form of oppression, imprisoning someone in a false, distorted, and reduced mode of being”²⁷.

Ce fel de politici publice cere, însă, politica recunoașterii? Obligă ea statele multiculturale să implementeze și politici care să aibă drept scop prezervarea sau supraviețuirea *în viitor* a diverselor culturi existente pe teritoriul lor sau le cere numai să implementeze politici care să răspundă doar problemelor și intereselor culturale *prezente* ale minorităților? Multiculturaliștii dau, din nou, răspunsuri diferite la această întrebare. În opinia lui Taylor, un stat liberal angajat în politica de recunoaștere trebuie să răspundă pozitiv și acelor minorități care doresc să se asigure că identitatea lor culturală va persista neschimbată în viitor. Cu alte cuvinte, în opinia sa, un stat liberal este obligat să implementeze inclusiv politici publice menite „to maintain and cherish distinctness, not just now but forever”²⁸. Deși opinia lui Taylor este împărtășită și de alți multiculturaliști (spre exemplu, de Avishai Margalit și Moshe Halbertal), cei mai mulți dintre aceștia cred totuși că supraviețuirea unei culturi nu poate constitui un obiectiv al politicilor multiculturale, fie și numai pentru că acest obiectiv intră în contradicție cu libertatea indivizilor de a revizui sau chiar de a respinge identitatea culturală pe care au moștenit-o. Amy Gutmann rezumă foarte bine poziția acestor multiculturaliști: „How can a democratic state that protects basic rights also ensure to all citizens that their favored cultures have an equal chance of survival over time? Such a blanket assurance is not possible. Democratic citizens must be free to criticize or simply ignore inherited cultural practices and therefore to adopt new practices that may lead to the demise of a culture with which some people identify. When a culture appears threatened with extinction because not enough people value it enough to keep it alive by means of their own civic freedoms, political attempts to prevent its extinction can easily become tyrannical”²⁹.

25 Chandran Kukathas, *The Liberal Archipelago*, ed. cit., pp. 246-254.

26 Charles Taylor, „The Politics of Recognition”, în Amy Gutmann (ed.), *Multiculturalism. Examining the Politics of Recognition*, Princeton University Press, Princeton, 1994, pp. 72-73.

27 *Ibidem*, p. 25.

28 *Ibidem*, p. 40.

29 Amy Gutmann, *Identity in Democracy*, ed. cit., p. 77. Vezi, de asemenea, Jürgen Habermas, „Struggles for Recognition in the Democratic Constitutional State”, în Amy Gutmann (ed.), *Multiculturalism. Examining the Politics of Recognition*, ed. cit., pp. 107-148 sau K. Anthony Appiah, „Identity, Authenticity, Survival: Multicultural

4. O scurtă concluzie și o ultimă precizare

În prefața recentei sale lucrări despre etica identității, Kwame Anthony Appiah observa că liberalismul „is not so much a body of doctrines as a set of debates”³⁰. Observația aceasta este validă și în cazul multiculturalismului. Așa cum s-a putut constata din expunerea anterioară, apărătorii multiculturalismului au opinii divergente, chiar contradictorii, într-o mulțime de privințe.

Aceasta înseamnă că este greșit să privim multiculturalismul ca pe o teorie politică omogenă și unitară. Multiculturalismul constă, mai curând, într-o constelație de teorii politice și filosofice, multe dintre ele având destul de puține lucruri în comun. Eu am identificat drept element comun al acestor teorii teza că statele multiculturale liberale ar trebui să adopte și o politică de acomodare, nu doar o politică de asimilare a diferențelor culturale. Însă, așa cum am văzut, termenul de acomodare culturală este utilizat cu sensuri și intenții normative diferite de către multiculturaliști. În aceste condiții, nu aș fi surprins dacă cineva ar susține că, de fapt, nici măcar teza acomodării culturale nu poate fi considerată propriu-zis o trăsătură comună a teoriilor multiculturaliste.

Voi încheia cu semnalarea unei alte diferențe importante între multiculturaliști. Diferența se referă la problema limitelor politicii de acomodare culturală. Toți multiculturaliștii sunt de acord că această politică trebuie să fie una limitată de anumite valori sau principii. Care trebuie să fie, însă, aceste valori sau principii? Într-un studiu foarte mult comentat actualmente, Avishai Margalit și Moshe Halbertal au argumentat că dreptul la cultură obligă statele liberale să protejeze și să susțină chiar și acele minorități sau grupuri culturale „that flout the rights of the individual in a liberal society”³¹, atâta vreme cât aceste grupuri nu își constrâng membrii care doresc să le părăsească să rămână în cadrul lor. Cu alte cuvinte, singura limită a politicii de acomodare culturală trebuie să fie, în opinia lui Margalit și Halbertal, dreptul indivizilor de a ieși din grupurile (asociațiile) culturale din care fac

p. 58

parte. Această idee a fost apărută și de Chandran Kukathas³². Spre deosebire de Margalit și Halbertal, Kukathas nu consideră totuși că statele liberale ar trebui să protejeze și să susțină minoritățile culturale iliberale (care respectă dreptul la ieșire), ci doar să le tolereze. Așa cum am evidențiat deja, Kukathas nu este un multiculturalist al recunoașterii, ci doar unul al toleranței.

Astfel de opinii sunt, însă, minoritare în cadrul multiculturalismului. Cei mai mulți multiculturaliști susțin, dimpotrivă, că politica de acomodare culturală nu trebuie să implice și recunoașterea sau măcar tolerarea aspectelor iliberale ale grupurilor culturale minoritare. În opinia acestor multiculturaliști, sfera drepturilor care nu pot să constituie obiectul politicii de acomodare culturală trebuie să fie una mult mai largă decât cred Margalit, Halbertal sau Kukathas. În această sferă ar trebui să fie incluse, mai precis, nu doar dreptul la ieșire, ci toate acele drepturi individuale garantate de obicei de constituțiile statelor democratice liberale actuale. Minoritățile culturale care împărtășesc credințe, valori și practici incompatibile cu aceste drepturi nu pot pretinde în mod legitim ca ele să fie recunoscute sau tolerate de către statele liberale.

Sarah Song a încorporat și a dezvoltat recent această teză dominantă printre multiculturaliști în cadrul unei teorii pe care a numit-o, foarte lămuritor, „rights-respecting accommodationism”. Conform acestei teorii, minoritățile culturale sunt îndreptățite la acomodare în trei tipuri de circumstanțe: discriminarea actuală, existența unor nedreptăți istorice față de ele și existența unei culturi stabilite oficial de către stat. Pentru a demonstra că sunt îndreptățite la acomodare, minoritățile culturale trebuie să demonstreze, mai întâi, că măcar una dintre aceste circumstanțe este valabilă în cazul lor. Însă, evidențiază Song, potrivit

Societies and Social Reproduction”, *ibidem*, pp. 149-164.

30 Kwame Anthony Appiah, *The Ethics of Identity*, Princeton University Press, Princeton, 2005, p. viii.

31 Avishai Margalit, Moshe Halbertal, *op. cit.*, p. 491.

32 Chandran Kukathas, *op. cit.*, pp. 74-165.

teoriei sale „it is not sufficient that minority groups demonstrate that one of the three circumstances obtains; they also need to show that accommodation would not undermine the basic rights of individual members. I take *basic rights* to include those rights and liberties that have come to be associated with liberal democratic citizenship: freedoms of conscience, expression, and association, and the right to participate in the exercise of collective power to which one is subject”³³. Pentru ca

p. 59

aceste drepturi și libertăți să nu fie doar formale, statele democratice liberale, argumentează Song, trebuie să garanteze tuturor membrilor săi alte câteva oportunități fundamentale, „including adequate subsistence, education, and employment opportunities”³⁴. Nu doar drepturile și libertățile menționate, ci și oportunitățile de acest tip, trebuie să facă parte, în opinia sa, din sfera limitelor politicii de acomodare despre care crede, alături de ceilalți multiculturaliști, că reprezintă o obligație a statelor liberale.

p. 60

33 Sarah Song, *Justice, Gender, and the Politics of Multiculturalism*, Cambridge University Press, Cambridge, 2007, p. 47 (sublinierea autoarei).

34 *Ibidem*, p. 47.